

Málnási Ferenc

Erdélyi anyanyelvoktatás —
irodalmunk tükrében
XXIII.

**Anyanyelvoktatásunk a dualizmus korában,
a kiegészítéstől az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásáig
— 1867–1918 — az anyaország oktatási rendszerébe tagoltan**

II.

Tudomány és technika a dualizmusban

A dualizmusban a fejlődő gazdaságnak képzett munkaerőre, írni-olvasni tudó, a gépek, a technika kezelésére, betanítható emberekre volt szüksége, de alkalmazottakra, hivatalnokokra is. Az 1868-as népoktatási törvény bevezette a kötelező népoktatást 12 éves korig, a magyar közoktatás ügye európai szintre emelkedett, az analfabéták aránya 33 %-ra (a magyarok között 20 %-ra) csökkent, a népiskolai tanítótól elvárták, hogy a nem túl magas szintű, de alapos és sokoldalú tudást adjon a tanulóknak, értsen a gazdálkodáshoz, mindenféle háziiparhoz, kántorként dalköröket tudjon vezetni, szükség esetén még a tűzoltást is meg tudja szervezni, és felügyelje a közegészségügyet (Kész B.—Kovács A.—Tóth D. 2007. 399.).

A dualizmus a természettudományok fellendülésének kora is volt: Semmelweis Ignác, „az anyák megmentője” felismerte a fertőtlenítés jelentőségét. Jedlik Ányos elkészítette a világ első dinamóját. Mechwart András a kéregöntésű vasúti kerék, majd a rovátkolt kerék feltalálásával a Ganz-gyárak és a malomipar fölfutását segítette elő. Eötvös Loránd a gravitációs inga segítségével a geológiai rétegek mérését, pl. a kőolajmezők felfedezését tette lehetővé. Bláthy Ottó, Déry Miksa, Zipernowsky Károly az elektrotechnika úttörői, Puskás Tivadar a telefonközpont, Bánki Donát és Csonka János a belső égésű motorok, turbinák, hidrogépek, Kandó Kálmán a villanymozdony megalkotói voltak. A világ legnépszerűbb autójának, Henry Ford híres T-modelljének tervezője egy Amerikába kivándorolt magyar mérnök, Galamb József volt (Kész B.—Kovács A.—Tóth D.—2007. 398.).

Utazók és felfedezők

Körösi Csoma Sándor nyomában a Kelet-kutatásnak szentelte életét Lóczy Lajos, Vámbéry Ármin, „a sánta dervis”, az angol lovaggá ütött Stein Aurél és Germanus Gyula is. A finnugor rokonságunk kutatása vezette az Urálba Reguly Antalt, Bíró Lajos pedig az új-guineai pápuák barátságát nyerte meg. Vass Samu elsőként írt a Haiti szigetén honos titkos vudu szertartásokról. Teleki Sámuel erdélyi gróftól legnagyobb Afrika-kutatókként tartjuk számon. Magassági rekordot állított fel a Kenya és a Kilimandzsáró csúcsain, felfedezett két tavat is, ezeket később a trónörökös párról Rudolf- és Stefánia-tavaknak keresztelték el. A szenvedélyes vadászról egy működő vulkánt is elneveztek. Magyar László bennszülött fejedelem lányát vette el és értékes néprajzi kutatásaival a Zambezi-mentét és a Kalahári-félsivatagot járta be és ismertette. Xantus János kalandos életű honvédtiszt az amerikai hadseregbe állt, a Vadnyugaton topográfiai felméréseket végzett, tanulmányozta az állat- és növényvilágot, megalapította a Botanikus Kertet s az Állatkertet, s a Délkelet-Ázsiában, Borneó szigetén gyűjtött anyaggal alapozta meg a Nemzeti Múzeum gyűjteményét. Xantus Jánosról mintázta meg Karl May német író népszerű indiánregényei főhősének — Old Shatterhand — alakját (Kész B.—Kovács A.—Tóth D. — 2007. 402.).

Nem túlzás, ha oktatásunk, anyanyelvi oktatásunk eredményei között tartjuk számon az előbb felsorolt — tudományos és felfedezői — eredményeket, hiszen ha egyenként megnézzük e híres emberek életrajzát, mindig felbukkan egy-két tanító, tanár, nevelő, aki elindította őket életpályájukon.

Hétköznapi a dualizmusban

A kor társadalma a polgárosodás ellenére nem sokat változott. Az arisztokrácia megőrizte befolyását, hozzájuk igyekeztek igazodni a gyakran idegen származású bankárok, gyárosok, nagypolgárok. A közép- és kisvállalkozók, értelmiségiek, hivatalnokok száma megnőtt, s megjelent a nemesi eredetű *dészentri*. Az idetartozás elengedhetetlen feltétele volt a tartalékos tiszti rangot bizonyító érettségi vizsga s egy bizonyos életszínvonal elérése (legalább 3 szobás lakás, a családjának élő feleség, a főző, mosó, takarító cselédnő). A kb. egymillió kispolgárság saját műhellyel, bolttal rendelkezett. A legnépesebb osztály, a sokmillió parasztság szűkös parcellákon nyomorgott. Növekedett a munkásság aránya, a századforduló után a lakosság 15 %-át adta.

A birtokos nemesség s az egykori jobbágyok kezdték a leegyszerűsített reformkori öltözetet viselni: *zsinóros mentét*, *szoros nadrággal*, csizmával. Falun is megjelent a fekete *puhakalap*, a fekete *zakó*, amelyet fehér inggel, nyakkendő nélkül hordtak. Az asszonyok és a lányok *szoknyát*, *kötényt*, *inget*, *ujjast* viseltek, az asszonyok *fejkendőit*. A nagypolgárság *désmagyart* viselt. Estélyre, színházba a hölgyek az elmaradhatatlan *fűzővel*, a párizsi divat szerint hosszú estélyiben, tollas-virágos ka-

lapban, felékszerezve jelentek meg, a férfiak, legények *szmokingot, frakkot* öltöttek. A frakkot, inget, a *divatmellényt keménygallér*, nyakkendő és *cúgos cipő* egészítette ki. Úriember *cilinder, glasszékesztyű* és *sétapálca* nélkül nem kilépett ki az utcára. A *zsinóros atilla* mellé *pantallót* viseltek. A szakáll, a bajusz továbbra is divatban maradt. Sokan a hatóságok által tiltott *Kossuth-szakáll* viseletével és magyaros öltözékükkel fejezték ki ellenzékiességüket. Az ünnepélyes alkalomra *szalonkabátot* (*gérokke* vagy *ferencjóska*) vagy *zsakettet* illett viselni. Kedvelt nyári öltözék lett a gróf Andrássy Gyula által divatba hozott összeállítás: a *fekete ferencjóska, kockás nadrág, kemény gallérral, ingmellel, bő mandzsettával és keménykalappal*.

A hetvenes évek közepétől eltűnik a *krinolin*, az *abroncsszoknya*, a *fűző*, a *míder* marad. Az újítást a test vonalát követő szoknya jelentette, amelyet a csípőnél redőztek, majd hátul szalagcsokorba fogtak. 1910-ben bombaként hatott a hír, a párizsi színésznők fellázadtak a fűző ellen, s az új, bokáig érő szoknya megmutatta a nők alakját, egyenes vagy térdig húzott volt. Ez az ún. „*bukjelszoknya*”, amelyet felhasítottak, hogy járni lehessen benne, így megmutatta az évszázadok óta eltakart lábat (Kuczka Péter szerk., 2006. 276-280.).

A *városi menyecske* paraszti bő *szoknyát, kötényt* és csizmát, kivágott nyakú *inget, pruszlikot, gyöngykaláríst* és *szalagot* viselt. A paraszti viselet is egyre gazdagabb és színesebb lett. A hagyományos *kék* és *vörös hímzések* mellett színek kavalkádja jelent meg. A falusi házakban megjelent a *filléres ponyvaregény*, az értéktelen *olajlenyomat* és a giccses *falvédő*.

A falvak többsége továbbra is sáros, kivilágítatlan „*egyutás*” település volt, zsúpfedeles vályogházakkal, ezek szobából, konyhából (*pítvarból*) és a konyha melletti fűtetlen kamrából állott. Nevezetes átalakítás a konyha füsttelenítése volt: a vaslappal fedett tűzhely (*sparherd, spór*) és a zárt kémény használata konyhaközpontúvá tette a házat. A család apraja-nagyja itt tartózkodott, sőt itt is aludt, bár „*tiszta szoba*” is volt a házban. A XVIII. században Amerikából érkezett kapásnövények, a *kukorica*, a *burgonya* a kenyér mellett igen fontos élelem lett. A zsírt, szalonnát és a füstölt húst az általánossá vált a disznóvágás biztosította a család számára. S a fiatalok bizonyára lelkesen, csodálkozva fogadták a XIX. század végén megjelent *automobilokat*, amelyek a hintókat, a lovaskocsit, a *postakocsit*, a *konflisokat*, a *fiákereket* szorították ki (Kész B.—Kovács A.—Tóth D. — 2007. 388-395.).

A dualizmus megerősödése

A dualizmus megszilárdulását az 1875. évben a Tisza Kálmán (1830–1902) vezette kabinet hozta meg. Tisza 15 esztendeig volt miniszterelnök, pártja pedig 30 éven át adta a kormányokat. A „generálisnak” nevezett keménykezű gróf szigorú katonaként vezető politikai parancsait zokszó nélkül végrehajtották hívei, a „*mamelukok*”. Tisza gazdaságpolitikai elképzeléseinek fontos eleme volt az önálló jegybank felállítása, ennek magyar nyelvi vonatkozása, hogy kompromisszumos

megoldásként megalakult Osztrák—Magyar Bank 1877. február 25-től *kétnyelvű bankjegyet* bocsátott ki, az egyik oldalán német, a másik oldalán magyar nyelvű felirattal.

Tisza még belügyminiszterként alapozta meg a „népszerűségét” a nemzetiségek elleni kirohanásaival. Miniszterelnökként is több tiltó, korlátozó intézkedést kezdeményezett, ezek közül az 1879. évi *népiskolai törvény* a legkiemelkedőbb. Ebben *kötelezővé* tette valamennyi népiskolában és tanítóképző intézetben a *magyar nyelv oktatását* (Kuczka Péter szerk., 2006. 270-271.).

1870. április 23-án a nemzetiségi és baloldali 48-s párti képviselők egy csoportja *nemzetiségi törvényjavaslatot* tett közzé a *Honban*, amely a magyarokon kívül *történeti és meghonosított nemzet*nek ismeri el a románokat, szerbeket, szlovákokat, ruténeket, németeket. Október 23-án Paulinyi-Tóth Vilmos, szlovák politikus egy szlovák lapban megjelent cikkében írta: „A polgári szabadság azonban az a tűz, víz és szó, mely ezt a nyersanyagot ehetővé teszi.” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 175.) A *Fővárosi Lapok*ban is megjelent egy kis versike: „Nemzetiség / Van itt elég / A kedves magyar honban, / De e helyen / Jó idegen, / Mint láthatod egy halomban, // Tót, rác után / Van itt román, / Németség és oroszország, — / Oh, higyj nekem, / Jó idegen, / Ez mégis Magyarország.” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 179.)

A kor politikusai nem értették a *nemzetiségek passzivitását*, nem értették meg, hogy a nem magyar ajkú polgárok miért tartották rosszabbnak az 1867 utáni helyzetüket. Az ok az volt, hogy egy 1874. évi törvénnyel megsemmisítették a magyar királyságon belül korábban létezett minden (így az etnikai-nemzeti) autonómiát. A polgároknak nem lehettek rendi, etnikai és egyéb közösséghez tartozásból eredő kollektív jogaik. Holott a Kárpát-medencében élő népek századok óta hozzászoktak a különböző szintű kollektív jogokhoz, autonómiákhoz. A XIII. századtól beáramló *közösségek vagy személy szerinti kiváltságokat* (*hospes-*, azaz *vendégjogokat*) vagy *kollektív jogokat* (határőrvidék, jászkunok, felvidéki és az *erdélyi szászok*) kaptak (Balázs Géza. In: Sipos Lajos szerk., 2000. 146.).

A nemzetiségi kérdést Eötvös és Deák még nagy tapintattal kezelte, de a dualizmus megszilárdulásával, a liberális nagyok elhalálózásával mintegy párhuzamosan, a birtokos osztály türelmetlenebb képviselői lettek a politikai élet hangadói, akiknél a nemzetiségi kérdésben a nacionalizmus messze fölibe kerekedett liberálisuknak. Egy későbbi liberális publicista, Beksics Gusztáv így fogalmazott: „Egységes osztatlan állam. Egységes osztatlan nemzet: az a kiindulási pont, törekvéseik célja, tetteink szabályozója. Ez a kategorikus imperativus, amelynek minden reformunk alá van vetve.” (Köpeczi Béla szerk., 1993. 527.)

Mindezek a nemzetiségi kérdéssel összefüggő vélemények, intézkedések, utasítások, törvények eredője az a magatartás volt, amelyet az uralkodó osztály többségének szupremáció-törekvése jellemezett, a nemzetiségek elégedetlenségéből fakadó tiltakozó-elutasító véleménye táplált, amely a magyarosítást, az asszi-

milációt tűzte ki célul. Ennek egyenes következménye volt a korabeli anyanyelv-
oktatásra is.

A korszakról írta *Ady Endre*, amikor Deák Ferenc „Vessünk fátylat a múltak-
ra!” szavait parafrázálta: „A fátyol terült, az asztal borult”. Fátyol terült 1848 em-
lékére, s bankettező asztal mellett ünnepelte „ezeréves fennállását” a milleniumi
görögtüzek fényében sütkérező nemesi, dzsentri Magyarország. „Volt egy ország
valaha régen / 48-nak nagy idejében. / S ez a szép ország elveszett. (...) Nép
volt az és nem rongyos horda, (...) Mennyit tudtunk és mennyit nyertünk? (...)
Grófok hű nyája, Köszvényország...”

Mikszáth Kálmán

S aki megélte ezt a szenvedélyt, Jókai Mór mellett a korszak legolvasottabb írója:
Mikszáth Kálmán (1847–1910); „a kis műfajt” választotta „a nagy mondanivalója” for-
májának. Tusnay András mester keze alatt tanulta a betűvetést (*Az ebecki délutánok*), s
az ebecki *nagyanyjától hallott meséken nőtt fel*. Rimaszombaton olyan férfiak tanították,
mint Fábry János, Baksay István, Szeremley Károly. „Nem afféle tanügyi bácsikák vol-
tak — írta róluk az emlékező Mikszáth —, hanem az utolsó generálisok, akik titokban
hadsereget nevelnek, ügyes politikusok, akik nagy óvatosan, nagy furfanggal belecse-
pegtették a rideg, száraz tananyagba azokat az édes érzéseket, melyekből a hazaszere-
tet lombosodik ki, (...) próféták voltak, akikben a hit nem szétfoszló ábránd, hanem
élő fa, mely gyökereit beleereszti a fogékony gyermeki szívekbe.” (Király István, 1960.
12.)

Mikszáth feltámasztotta a sajátosan és eredetien magyar anekdotikus elbeszél-
lést, a célja felé látszólagos kitérőkkel kacskaringózó, csattanóval végződő igaz
történetet, melynek Heltai Gáspár vetette meg alapjait, s Pesti Gábor,
Bornemissza Péter, Pázmány Péter és Bethlen Miklós hagyományait folytatta
Mikszáth a *Jó palócok* és *A tót atyafiak* (1881–82) című műveiben. Mikszáth a *népi*
mesemondó világát, az *élőszóbeli előadás* fordulatait utánozta, a novellák balladás
hangulatát, sejtelmességét fokozta a babonáknak, hiedelemnek világa. Gyakran
kilép az elbeszélő szerepéből, s szinte észrevétlen nézőpontváltással annyit közöl,
amennyit szereplői tudnak, látnak, felfognak az eseményekből. Ennek eszköze a
XX. században elterjedő *szabad függő beszéd* alkalmazása.

Regényei: *A két koldusdiák* (1885), *A beszélő köntös* (1889), *Beszterce ostroma*
(1894), *Szent Péter esernyője* (1895), *Gavallérok* (1897), *A Noszty fiú esete Tót Marival*
(1908), *Különös házasság* (1900), *A fekete város* (1910). Kisebbségi írásai közül *A néhai*
bárány, *Az ebecki délutánok*, *Hogyan lettem én író?* című írásait tanítjuk, irodalomtör-
téneti órákon pedig a Noszty fiú esetét elemezzük, oktatjuk. Erről a regényéről
írta Alexander Bernát: „Ez a könyv nagyszerű regény és bátor tett. Olvassátok és
gyönyörködjetez benne! (Nemeskürty István, 1983. 614.)

Mikszáth Kálmán a Petőfi Társaság, a Kisfaludy Társaság, majd az MTA tag-
ja, 1887-től parlamenti képviselő, Erdély választókerületében, de karcolataiban

ironikusan mondott keserű véleményt a „Tisztelt Házról”, a kormánypárti „mamelukokról”. Borúlátással tekintett a jövőbe, valósággal megjósolta Magyarország történelmi katasztrófáját...

A magyar nyelv kötelező tantárgy

1879. május 22-én szentesítették „*A magyar nyelv tanításáról a népoktatási intézetekben*” szóló 1879:XVIII. törvénycikkelyt. Eszerint minden nem magyar tanítási nyelvű tanítóképzőben a magyar nyelv olyan óraszámban tanítandó, hogy a tanfolyam végére minden tanítójelölt elsajátíthassa azt. Magyar és nem magyar ajkúak által vegyesen lakott községekben 1883-tól csak a magyar nyelvet is tanítani képes oktatók alkalmazhatók. *A magyar nyelvet minden népiskolában kötelező tantárgyként vezetik be.* Ez a törvény sértette például az iskolafenntartók jogát, hogy maguk határozzák meg a tanítandó nyelvet (Glatz Ferenc szerk., 1989. 178.).

1883. május 23. *A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről* szóló 1883:XXX. tc. szentesítette: „a hitfelekezetek maguk határozzák meg az általuk fenntartott nyilvános középiskolák tannyelvét, és amennyiben ez nem magyar, kötelesek a tannyelven és irodalmán kívül a magyar nyelvnek és irodalmának történelme mint rendes tantárgy tanításáról is gondoskodni (oly óraszámban, mely azok kellő elsajátítását lehetővé teszi). A nem magyar tannyelvű középiskolákban, a 7-edik és 8-ik osztályban a magyar nyelv és irodalmának történelme magyar nyelven tanítatik, s e tantárgyból az érettségi vizsgálat is ezen nyelven teendő”. Az új kormánypolitika különösen a középiskolát tartotta fontosnak a távlati magyarosítás szempontjából. A középiskola olyan, mint egy gép — mondotta az egyik magyarosító —, az egyik végén tucatjával mennek be a szlovák fiúk [Erdélyben román], s a másik végén kijönnek mint magyar emberek. Az állam nem épített nemzetiségi gimnáziumokat, nem állított fel nemzetiségi egyetemet sem. A nemzetiségi tanintézetek számának csökkenése ellenére *az iskolai magyarosítás érdemi eredményeket nem tudott felmutatni*, 1900-ban a nemzetiségi lakosságnak 83 %-a egyáltalán nem értett magyarul (Glatz Ferenc szerk., 1989. 178-180.).

Mind az 1879. évi XVIII., mind az 1883. évi XXX..tc. *Trefort Ágoston* (1817–1888) kultuszminiszter tevékenysége nyomán született, aki lefektette a modern magyar polgári közoktatásügy alapjait. „Minden tisztelet, becsület a népoktatásnak, a világosság mégis felülről jön, ezért a felsőbb oktatás a legfontosabb.” A népoktatásban praktikuságra kell törekedni, nem elég, ha a nép csak írni és olvasni tud, „oktatni kell azt, hogy egészséges legyen...” Híres hármas jelszava — *tudomány, vagyonság, egészség* — világosan tükrözi, hogy Trefort tisztában volt a közoktatás és a közegészségügy fontosságával. Minisztersége idején — 1872 és 1888 között — gyarapodott az elemi iskolák, a tantermek és a tanítók száma, az iskolába járók száma is hozzávetőleg félmillióval nőtt, a 600 új felekezeti népiskolával szemben mintegy 2500 új községi iskola és az új állami tanítóképzők bizonyították a világi oktatás egyre erősebb térhódítását. (Ezekből az adatokból az

erdélyi iskolák számának növekedésére is következtethetünk.) (Horánszky Nándor szerk., 2001. 279-287.)

Utóda, *Csáky Albin* (1841–1912) töltötte be a kultuszminiszteri tisztséget — 1888 és 1894 között —, akinek jelentős alkotása az *1891. évi XV. tc, a kiseddóvásról*, amelynek bevezetésével — Franciaország kivételével — hazánk megelőzte a nyugati polgári államokat. Intézkedései az anyanyelvoktatás szempontjából is jelentősek: „A gyermekek erkölcsi és szellemi képességei nem fejlesztenek ki és nem idomíttatnak eléggé, minek a következménye azután az, hogy az elemi iskolába érkeznek, ott kellő előmenetelt elérni nem tudnak.” Rámutatott „még egy nagy és fő fontosságú momentumra”, hangsúlyozva, hogy *nem akarja a nem magyar anyanyelvűek jogait csorbítani*, de „arra törekedtem, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermekek már a kiseddóvodákban játék, multság és szórakozás közben bevezetessenek a magyar nyelv ismeretébe, hogy így az elemi iskolákban annál könnyebben elsajátíthassák az állam nyelvét.” (Horánszky Nándor, 2001. 290.) (Ezt az érvelést később — más előjellel — még hallani fogjuk!)

1895 elején erdélyi politikus, *Bánffy Dezső* (1843–1911) alakított kormányt, aki korábbi tisztségeiben (több erdélyi megyének volt főispánja), a türelmetlen magyarosítás és a rendőri módszerekkel kombinált patriarchális elnyomás szorgalmazójaként még magyar kortársai is „dobokai basának” ismerték. Célja volt, hogy a nemzetiségi kulturális életről, politikai mozgalmakról a kormány folyamatos tájékoztatást nyerjen, s ennek alapján minden területen, minden intézkedés meghozatalánál érvényesítsék azokat a nacionalista szempontokat, amelyeket a korábbi kormányok ösztönösen és rendszertelenül alkalmaztak. Az ehhez szükséges első lépés a „nemzetiségi ügyosztálynak” a létrehozása volt, amelynek irányítását maga Bánffy magának tartotta fenn (Köpeczi Béla szerk., 1993. 545.). A rendőri intézkedések mellett e korszak jellegzetes *magyarosítónak tartott intézkedése* volt az *1898:IV.tc., „a község- és egyéb helynevekről”*, amely kimondta, hogy minden községnek csak egy hivatalos neve lehet, amelyet a Belügyminisztérium határoz meg, s célul tűzte ki, hogy e nevek „ne csak hivatalos használatban, hanem a társadalmi érintkezésben is mentől általánosabban elterjedjenek, s mindinkább kizárólagosakká váljanak” Ez azt jelentette, hogy az állam, a községek, a törvényhatóságok iratain, tábláin, térképein a nevek magyar megfelelőit kellett használni, igaz, hogy a nemzetiségi tankönyveiben az iskolák iratain kiegészítésül felvehették saját elnevezéseiket...(Glatz Ferenc szerk., 1989. 180. és Köpeczi Béla szerk., 1993. 546.)

A megalakult koalíciós kormány (1906–1910) gyakorlata is a Bánffy-korszakra emlékeztetett, „a magyar nemzetállam” látványos építésének szándéka vezette. A hírhedt 1907. évi XXVII. Tc. (lex Apponyi) a községi és felekezeti iskolák tanítóinak fizetését megemelte, s ehhez államsegélyt nyújtott az iskolafenntartóknak, amit azonban egy sor feltételhez kötött. Az iskoláknak „*kezfogástalan hazafias állampolgári nevelést*” kellett adniuk a tanulóknak. Amit részben a magyar nyelv és irodalom, alkotmány fokozott tanításával kellett bizonyítani. A tanítókat

közhivatalnoknak nyilvánította, hogy könnyebben lehessen eljárást indítani ellenük, az iskolákra állami címet, zászlót tettek, és kétnyelvű nyomtatványok használatát írták elő számukra. Súlyos, sok konfliktus forrásának ígérkező intézkedése volt a kormánynak, hogy ahol a tanulók fele magyar, ott a tanítási nyelv a magyar legyen, míg a 20 % magyar tanuló esetén ezek számára be kellett vezetni a magyar tannyelvet. (Ezzel a „bűvös” 20 %-kal még találkozunk!) A szított nacionalista légkörben meg sem hallották a magyar demokrácia radikális képviselőinek hangját, aki vezetője a Nagykárolyban született, politikus-tudós *Jászai Oszkár* (1875–1957) volt, aki bátran kiállt a nemzetiségek mellett, *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* (1911) című munkájában: „A nemzetiségi kérdés egy egyetemes történelmi mozgalom, mely mindenütt megjelenik, ahol a társadalmi fejlődésnek bizonyos adott gazdasági, történelmi és lélektani előfeltételei következnek..., jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás a nép saját nyelvén, ez a nemzetiségi minimális program egyszersmind tökéletesen és szóról szóra fedi a minimális szociális programot is.” A „lex Apponyi” ellen Tolsztoj, Björnson, Wattson cikkeztek (Sipos Lajos szerk., 2000. 146.).

Anyanyelvoktatásunk történetének nem a legkellemesebb törvényeiről, eseményeiről szoltam az előző sorokban. *Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus* címmel Glatz Ferenc (Glatz Ferenc szerk., 1989. 182-185.) gondolatait fűzöm dolgozatomba, amelyek azt világítják meg, befolyásolták-e anyanyelvoktatásunkat a címben megjelölt témák 1867 előtt és után, hozzájárultak-e valamilyen módon a XX. századi összeomláshoz.

„Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos, tudós féreg!... Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg az is való, mert szeret csúszni-mázni” — mondotta tűzbe jöve a hazai közfelfogásra oly nagy hatást gyakorló történetíró, *Thaly Kálmán*, amikor az ellen szónokolt, hogy a magyar egyetemeket esetleg német mintára szervezzék át. *Beöthy Zsolt*, a magyar irodalom professzora a „*magyar nemzeti érzést*” esztétikai kategóriaként kérte számon a szépirodalmi művektől, az egyetemi ifjúság gyűlésén arról szónokoltak, hogy meg kell akadályozni, hogy nyelvünkbe idegen szavakat átvegyünk, mert ez *kozmpolitizmus*. Szellemes megjegyzése egyik kutatóknak, hogy amikor a magyar fajról beszéltek, a magyar származásúak kultúrájáról, akkor elfeledkeztek arról, hogy a „legmagyarabb újságírónak” a zsidó Falk Miksa, a legsovénabb magyarnak a sváb Rákosi Jenő, a legtalpalávalóbb cigányzenét játszó muzsikusként pedig a zsidó Rosenweig Hermann számított...

Felmerül a kérdés, mi idézte elő a magyar közgondolkodás egy részében ezt a zűrzavart, amelyben „nemzeti tradíciók” sarkítva szembe kerültek a hazai és a külföldi társadalmi és szellemi élet egy sor jelenségével.

1840 után a gazdasági élet „*érdekegyesítés*” programjában találkozott a *pesti görög* vagy *német kereskedő* polgár, a *zsidó* gabonakereskedő, a *német* céhes *iparos* és a magyar *kisnemességnek* az árutermelésbe bekapcsolódó része. A forradalom és szabadságharc vezető ereje, a *köznemesség*, a bukás után kiszorult a politikai és gazda-

sági pozícióból, visszahúzódott birtokára, *passzív rezisztenciába* menekült. A centralizáló hatalom hozzáfogott Magyarország polgári átalakításához, az összbirodalmi érdekeknek megfelelően. Új állások tízezreit hívták életre, s főleg az iparban megnégyszereződött, a kereskedelmi életben meghatszorzódott a dolgozók száma. Megnőtt a bevándorlók, az országon belülről, vidékről, illetve külföldről jöttek száma. Egy nemzetiségileg, vallásilag rendkívül heterogén lakosság alakult ki. Statisztikai adatokkal lehetne bizonyítani, hogy az örökös tartományokból érkező bevándorlók ilyen munkaterületeken helyezkedtek el.

Ez a nemzetiségileg, vallásilag sokszínű és tarka népelem játszotta a döntő szerepet, képviselte a *polgári társadalmi elemet*. Ebbe a világba oldódott bele a *magyar nacionalizmus*, amely a XIX. sz. első évtizedeiben egyike volt Kelet-Európa nacionalizmusainak. Ez a nacionalizmus *1848-ban szembekerült a Kárpát-medence más népeinek nacionalizmusával*. A magyar politikai vezetés döntő többsége a magyar perspektívák bővületében nem vette komolyan a szláv nemzetiségek és a románok nemzeti követeléseit, s reális kompromisszumot már csak a bukás pillanatában akart velük kötni. Ez a szembenállás-tudat a szomszédos népekkel azután a későbbi évtizedekben erősen élt a magyar nacionalizmusban. 1849 után Bécs is teljes értetlenséget mutatott a magyar nemzeti mozgalom iránt, s a magyar nacionalizmus újratöltődik osztrákelenes s a magyar történelemből az idegen betolakodók elleni küzdelem válik a nemzeti történelem tengelyévé.

1867 után a magát ismét erősnek érző *köznemesség* nem vonta le '49 tanulságát a nemzeti kérdésben: *vonakodott elismerni a nem magyar népek nemzeti jogait*. De ekkor alakult ki az a helyzet, hogy a középbirtokos nemesség az állami, vármegyei közigazgatás — elsősorban vidéki — posztjain osztozott. Ekkor alakult ki a magyar szépirodalomban oly sokszor megrajzolt süllyedő köznemes, a *dszentri életmódja*: cigányozó, nótázó, kártyázó életvitel, bezárkózás a vármegye palánkjai mögé, ahol hivatala és családi, rokoni összeköttetései révén ő az úr, nem törődik az európai szellemi áramlatokkal, s minduntalan a magyar nemzet történelmére, mint saját történelmére hivatkozik, minél nagyobb hangon.

Magyarországon a polgárosuló elem a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan megizmosodó tisztviselő, hivatalnok, értelmiségi, szociálisan is differenciálódik, ez a réteg helyesli a kiegyezést, alapgondolata a *nemzetállam* fikciója, miszerint Magyarországon egy nemzet, a *történelmi magyar nemzet* él, s *ennek tagjai az itt élő, de más nyelvet beszélő „nemzetiségek” is*. Ez a liberális polgári nacionalizmus hirdeti a magyarság szupremációját a Kárpát-medencében, de Magyarország soknemzeti jellegével számolva elítéli a nemzetiségek erőszakos magyarosítását.

1887. február 15-én *Mocsáry Lajos* (1826–1916) függetlenségi és '48-as párti képviselő a képviselőházban kijelentette: „a kormánynak soha nem szabad megfélemednie arról, hogy *polyglott ország* ügyeit vezeti, hogy egyforma kormánya a magyaroknak, tótoknak, szerbeknek, hogy az ország nem lehet egy nagyobb szabású kultúregylet, s hogy abban *különböző nemzetiségű állampolgárok laknak, a kiknek egyenlően kell elosztani nemcsak a terbeket, hanem az igazságot is*.”

Az Eötvös József nemzetiségi törvényével létrehozott viszonylagos nyugvópont a „*helyreállított autonómia és egység*” — amint erre Engels 1893-ban utalt —, elégséges volt a kibontakozó szocialista mozgalom beindulásához. Ez a mozgalom *internacionalistának* vallotta magát, többnyelvű felhívásokat, szaksajtót adott ki, a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldását automatikusan az ország általános demokratizálásától, a szocializmus győzelmétől várta.

„A honalapítás évezredes emléke...”

1896. április 21-én az *országgyűlés* ünnepélyes keretek között *törvénybe iktatta* „*a honalapítás évezredes emlékét és megörökítését*” (VII. tc.) „A magyar szent korona országainak törvényhozása vallásos áhítattal ad hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcsességgel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta, és az országot jó és balsorsban segítve, annak lételet ezer éven át sok viszontagság között is fenntartotta.” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 193.) Az ünneplés főbb szempontjai: „...a fő hangsúly ne a látványosságokra, hanem a maradandó alkotásokra kegyen fektetve, hogy azokban fel legyen tüntetve a nemzet egész ereje, hogy ünnep legyen az egész országnak, az egész nemzetnek, az ország minden helyének, polgárának.” Anyanyelvoktatásunkat a megépült 400 új népiskola gazdagította (Glatz Ferenc szerk., 1989. 193.).

Lehet, hogy ez, éppen a millenium évében épült iskola tanítója volt Gárdonyi Géza (1863–1922), aki az egri katolikus tanítóképzőben szerezte tanítói oklevelét, különböző *vidéki elemi iskolában oktatott*. Néptanítói élményeit írta meg *Az én falum. Egy tanító följegyzései márciustól decemberig — decembertől márciusig*. I-II. 1898–1900. című novelláskötetében. Gárdonyi Géza eszményítette a falut, a falusi idillt, a romantikus népszemléletet vitte tovább, a még patriarkálisnak látott falu és vidék világát emberibbnek, igazabbnak, tartalmasabbnak látta, láttatta, mint az urakét. *Tanácskérés* (1895) című novellájában a történetet mesélő tanító szerint „az úri szoba is szép, de szebb a mező, a szántó föld, az erdő, az ég, a csönd, az egyszerű élet.” Történelmi regényeit ma is szívesen olvassuk, olvastatjuk tanítványainkkal: *Egri csillagok* (1901), *A láthatatlan ember* (1902), *Isten rabjai* (1908). Bennük idill, hősiesség, szomorúság és modern művészi mesélés keveredik a történelem díszletei között, talán ezért is szerepelnek tanterveinkben, tankönyveinkben. Jókai Mór, Mikszáth Kálmán mellett ő volt, és úgy gondolom, hogy ma is, az olvasók harmadik kedvence.

Bűntárgyalás című írása (néha megcsonkítva) évtizedek óta szerepel általános iskolai tankönyveinkben. Magam is sokszor tanítottam, s minden alkalommal igyekeztem anyanyelvoktatásunk hasznára is fordítani a gyerekek által is nagyon kedvelt olvasmányt Pl. megkerestük, hogy hány alkalommal szerepelteti Gárdonyi a *bűn* szót. Aztán felfigyeltünk az író igéire: *lóbálózott* (a vászontarisznya), (Marcsi) *belődul*, (Jancsi) *a szemé közé kaffant*, (a dugó akkor) *cuppant ki*, (a tinta) *ki-*

lottyant, (a gyerekek) *bekocognak*, (a könnyek) *görögnek*, *megcuppantja*, *előmunkálta* (a birsalmát). És végül tréfás kérdésként tettem fel: Milyen igéből formált főnevet írt le az író a szövegben? (*nebántsd*) S persze összehasonlítottuk Gárdonyi tanító bácsi és tanítványai iskoláját, tanszereiket, tantermüket stb. mai, XX-XXI. századi iskolánkkal.

Ferenc Ferdinánd műhelye és a „Vándorló Skót”

1906 után egy új birodalmi politikát kitervelő, a dinasztiaellenesnek tartott magyarokkal szemben álló tükös „Műhely” jött létre — Ferenc Ferdinánd trónörökös ötlete nyomán, aki bevonta munkatársai közé Aurel C. Popovici bécsi emigránst, aki kidolgozott egy *föderalizált Nagy-Ausztria* tervet, benne nem történeti, hanem etnikai régiókat kívánt az Amerikai Egyesült Államok tagállamaira emlékeztető autonómiával ellátni. A történeti magyar állam összes románjait is külön egységbe foglalta volna (külön földet kerekítve ki a székelyeknek), s tervbe vette, hogy a Román Királyság csatlakozásával Habsburg-uralom alatt valósítsa meg a nagyromán egységet. 1910 őszén a román nemzeti párt politikai, gazdasági és kulturális igényeit tartalmazó *emlékiratot* küldött el Tisza Istvánnak, többek között a román nyelv rendszeres hatósági használatát, három új román püspökség felállítását, az Apponyi-törvény revízióját, 3 állami román gimnázium felállítását, a „székely akciónak” a román vidékekre való kiterjesztését. Bukarest sugalmazására 1913 januárjában Teodor Mihali, Iuliu Maniu és Valeriu Braniște újabb, 11 pontba foglalva követelték többek között, hogy az állami és községi iskolákban minden fokon oktassák a román nyelvet. Tisza hajlott az Apponyi-törvény „rekonziderációjára”, Ferenc Ferdinánd trónörökös is segítséget ígért, a magyar—román hivatalos tárgyalások az erdélyi politikusok feje fölött zajlottak, s úgy látszott, hogy Erdély kérdése — benne az anyanyelvi oktatás kérdésének kis szelete — rég túlnőtt az ottani magyarok és románok hatalmi párviadalán (Köpeczi Béla szerk., 1993. 551.).

Ebbe a vonulatba tartozik a „Vándorló Skót”, *Scotus Viator* (Robert William Seton-Watson) *publicisztikája* az angol *Spectator* című hetilapban, amely meglehetősen *negatívvá tette a nyugat-európai közvélemény Magyarország képét*. 1908 végén jelent meg könyve — *Racial Problems in Hungary* (*Faji problémák Magyarországon*) — bírálta a dualista nemzetiségi politikát, az iskolaügyi sérelmeket. Jogos vádjai mellé ott is szándékos nemzetiségi diszkriminációt látott, ahol ez teljesen alaptalan, sőt képtelen volt, Petőfiben renegát szlovákot, Kossuthban is asszimilánst látott. Célja az volt, hogy a magyarbarát brit közvéleményt megváltoztassa, hiszen az angolokban még élt Kossuth-csodálata. Ismételten hangoztatta, hogy Európa békéjét a magyarországi nemzetiségek sorsa, Budapest „magyarosító” politikája veszélyezteti. Egy nagyszerb állam létrehozását célozta meg, s a csehszlovák állam gondolatát is elfogadta, miután Masarykkal találkozott. Közösen hoztak létre hetilapot is: *The New Europe* címen. Ez a lap valójában közvéleményt formált, a

---

---

politikai elitet is meggyőzte, mert *az igazságos és jobb világ óhaját sikeresen hozta összefüggésbe a háború megnyerésére hirdetett biztos recepttel, a Monarchia szétzúzásának és a nemzetiségi elv érvényesítésének programjával.* (Később kezdte látni, hogy „küzdelsei” nyomán nem az általa remélt, új, igazságos világ bontakozott ki, hanem az önzés, a mohóság, az erőpolitika, s 33 oldalnyi emlékiratát is hiába küldte el régi barátainak, Masaryknak és Benesnek... (Jeszzenszky Géza: *A „Vándorló Skót” és Magyarország.* In: Glatz Ferenc szerk., 1989. 207-210.)

Kiadványaink

Az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó gondozásában
2011-ben megjelent:

